

Фонди Державного архіву Київської області як важливе джерело дослідження селянського руху України 1917–1921 років

На матеріалах Державного архіву Київської області здійснений аналіз розвитку повстанського руху Київщини як складової частини селянського руху України початку ХХ ст. та в добу Української революції 1917–1921 років. Показано значення документальних матеріалів з фондів архіву як важливої джерельної бази в дослідженні проблеми.

Ключові слова: селянство, революція, селянсько-повстанський рух, архівні матеріали

Найчисельнішим прошарком у соціальній структурі українського суспільства початку ХХ ст. було селянство. Тому не випадково на рубежі ХІХ–ХХ ст. історики, які вивчали проблеми селян України часто вдавалися до терміну «народ», «українці» та ін. Сучасний дослідник ментальності українського селянства другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. Ю. Присяжнюк твердить, що селянство становило більшість нації до середини ХХ ст. [1,24]. Погодимось із вченим, що про українців можна говорити як про націю хліборобську в історичному, соціокультурному та загальноцивілізаційному контекстах, хоча це, на наш погляд, визначається не лише чисельністю селянства. Останнім, як землеробській людності, були притаманні тільки їм певні специфіка свідомості, ментальність буття тощо, основи яких формувалися і еволюціонували протягом багатьох століть.

Немає сумнівів, що з початком ХХ ст. селянство відігравало вагомую роль в тогочасному суспільно-політичному житті України. В ті роки значною мірою доля селянства визначалася правлячим режимом, що його встановив в Україні царат, а в драматичну добу українського державотворення 1917–1921 років – політикою до нього з боку українських урядів. Негативного впливу в той час зазнало селянство й з боку різних окупаційних військ: німецько-австрійських, військ А. Денікіна, Антанти, військ більшовицької Росії та ін., які досить часто змінюючи один одного грабували українського селянина на його ж рідній землі. Згубно вплинула на українське селянство й новопостала радянська влада, яка у своїх відносинах із селянами в різні способи утверджувала реквізичійний принцип формування продовольчого фонду держави, що, як виявилось пізніше, знищило селянина як товаровиробника-власника.

Однак, не варто розглядати селян України лише як об'єкт владно-політичних та військових впливів. В добу Української революції селяни не залишалися байдужими до своєї долі. Підґрунтя цьому було закладено ще в перші роки ХХ ст., коли проявилась активність селянських мас з якої поступово викристалізовувалась новітня організаційно-революційна сила. В цьому нас переконують документи архівів України. Зокрема, про розвиток селянського революційного руху початку ХХ ст. йдеться в документах Державного архіву Київської області (ДАКО). Переконливими є справи канцелярії київського цивільного губернатора (Ф.2), Київського губернського правління (Ф.1), прокурора Київського окружного суду (Ф.183), Київського губернського прокурора (Ф. 3), секретної частини канцелярії Київського губернатора (Ф.261 с) та ін.

Зокрема, знаходимо в архівних документах, що група селян до 300 осіб с. Зелена Діброва, що на півдні Київщини в економії поміщиці графині М. Браницької у травні 1906 року виступили з вимогами збільшити поденну плату з 25 до 30 коп. [2,арк.13]. З такими ж вимогами наприкінці червня 1906 року піднялися селяни с. Топильна в економії поміщиці баронеси Врангель [2,арк.45,46зв]. У рапорті Звенигородського повітового справника Київському губернатору за липень того ж року відмічаються страйки місцевих селян у Моринцях. Вимоги, що їх висунули селяни, також стосувалися підвищення заробітної платні [2,арк.48,83–88,104]. У липні 1906 року в боротьбі за свої права страйкували селяни с. Водяники [2,арк.49].

В основі тогочасного селянського руху лежав інтерес селян до земель: право володіти нею, користуватися і розпоряджатися. Здебільше селяни були переконані, що поміщики раніше насильно забрали у них землю, а тепер її необхідно повернути. «Мы все владели садами расположенные среди лесов помещика графа Потоцкого, которыми мы, а раньше наши предки владели около ста лет...», – писали Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору селяни с. Кобриново Гусаківської волості Звенигородського повіту Київської губернії [2,арк.6]. Тому селяни з метою встановлення власного господарювання нерідко самочинно захоплювали поміщицькі землі, вдавалися до вирубки лісів, випасали на недозволених площах свою худобу, відбирали майно у поміщицьких маєтках та ін. З листа графа А. Потоцького від 23 березня 1906 року: «селяне Кобриново, Гуляйки, Залесского [Канівського повіту – В.Щ.] осуществляют самовольную вырубку садов, что приводит до крайне затруднительного ведения правильного лесного хозяйства...» [2,арк.57]. З донесення начальника поліції Канівського повіту прокурору Київського окружного суду дізнаємось про страйк селян с. Стеблівська Гута в основі якої лежали невіршені земельні питання [3,арк.89,90]. Аргументовано відзначає дослідник селянської правосвідомості тогочасної доби В. Лозовий, що «справедливість і легітимність захоплення поміщицьких угідь не викликала [у селян – В.Щ.] жодних сумнівів» [4,91].

Посилення невдоволення селянських мас поширювалися й серед робітників підприємств, що діяли в сільській місцевості. Так, у травні 1906 року у містечку Стеблів страйкували робочі місцевих цукрового та чавунно-ливарного заводів, суконної фабрики, млинарні. Революційним духом переймалися дрібні ремісники [5,арк.11]. Документи твердять, що революційний дух невдоволеного трудового люду гартувався в жорсткій боротьбі за свої права. Так, наприклад, для упередження розгортання

виступу до Вільшанського маєтку графині М. Браницької були надіслані півсотня озброєних козаків [2,арк.13зв]. За організований бунт у с. Топильна Канівського повіту червня 1906 р. 16 селян арештували [2,арк.47]. Із висновків справи «По звинуваченню групи селян с. Моринці в революційній діяльності», розслідування якої тривало з 9 квітня 1910 року по 29 березня 1913 року, значиться про висилку окремих моринських селян «в отдалённые места Российской губернии» [6,арк.1–166].

Очевидним є те, що основною причиною невдоволення українського селянства були наявні аграрні проблеми, породжені російським царизмом і, які були притаманні тогочасному українському суспільству. Наведені вище архівні матеріали переконують в об'єктивному викладі авторами колективної монографії «У поході за волею» стану аграрних відносин в українському селі напередодні 1917 року, показу його ґрунтовної оцінки, що їх дали в працях дослідники вітчизняної історії, зокрема М. Грушевським: «він [М. Грушевський – В.Щ.] вірно визначив основну соціальну суперечність, що була властива для Росії, і України зокрема. Йдеться про разючий дисбаланс у забезпеченості хліборобського населення України землею. На одному полюсі перебувало безземельне та малоземельне селянство, що потерпало від земельного голоду, а на іншому – поміщики, котрі мали надлишкові угіддя» [7,7].

В умовах протистояння селяни змушені були вдаватися до спротиву урядовим військам. З часом це сприяло селянському рухові у виробленні певної організованості. На його зростання впливав і той факт, що селяни все більше підпадали під вплив політичних партій. Окремі з них через пропаганду своїх програмних документів, де наряду з іншим, обіцяли вирішити земельне питання та, вдаючись до організації опору правлячому царському режиму, намагалися підкреслити свої намагання відстояти інтереси українських селян і, таким чином, здобували свій вплив серед них. Зокрема, 1905 року в с. Кирилівка були виявлені прокламації Київського комітету РСДРП із закликами до селян готувати страйк [8,арк.431]. Того ж року в повітовому місті Звенигородка місцева поліція виявила листівки Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) «До всіх Селян!» [8,арк.413]. У вересні 1906 року начальник Канівської повітової поліції доповідав своєму керівництву про виявлення у Каневі агітаційних листівок–звернень Київського комітету РСДРП, що свідчило про його тісний зв'язок з місцевим осередком партії [9,арк.374]. З донесення Київському окружному суду маємо відомості про поширення в Каневі 1906–1907 роки агітаційних матеріалів революційного характеру українських груп соціалістів–революціонерів [9,арк.431]. У справі 137 канцелярії Київського цивільного губернатора викладений важливий матеріал про діяльність у Звенигородському повіті групи анархістів. Зокрема, йдеться про арешт у квітні 1910 року селян с. Кирилівка, які були членами цієї групи. Тоді ж місцева поліція виявила значну кількість нелегальної літератури та вибухонебезпечні матеріали. Слідство у справі тривало до 29 березня 1913 року. Арештованих селян звинуватили у революційній діяльності й відправили у заслання [9,арк.1–166]. Дані факти переконують, що окрім посилення організаційних засад в селянському рухові, серед українського селянства поширювалися ідеології політичних партій, серед яких слід відзначити найвпливовіші тогочасні політичні партії Росії – Російська партія соціалістів–революціонерів (РПСР) та РСДРП. Як зазначає дослідник Ф. Проданюк есери були

найчисельнішою політичною партією тогочасної Росії: її чисельність у травні 1917 року сягала 500 тисяч, а в Україні працювали 69 тисяч членів цієї партії. Разом з тим, есери і меншовики мали більшість у радах робітничих, солдатських та селянських депутатів [10,135]. З українських політичних партій найвпливовішими серед українського селянства напередодні Української революції 1917–1921 років були Українська партія соціалістів–революціонерів (УПСР) і Українська соціал–демократична робітничча партія (УСДРП). Сучасні вітчизняні історики В. Шевченко, М. Павленко та Г. Потапов у дослідженні «Історія українських політичних партій» зазначають, що в програмних документах УСДРП та УПСР «досить ґрунтовною була програма соціального захисту українського народу», «захист єдиного трудового класу» [11;9;10]. Це і лежало в основі зростаючого авторитету названих партій серед селян України, а поширення своїх програмних засад серед широких верств населення, як підтверджують вище архівні дані, тільки збільшувало вплив цих партій серед трудового люду. Активно підтримувало селянство України виступи членів УСДРП проти самодержавства. Тому погодимося із дослідницею Г. Лебедевою, яка, вивчаючи загальноросійські партії есерів і меншовиків в Українській національно–демократичній революції 1917–1920 років і, посилаючись на другий том, присвячений Українській революції 1917–1920 років, фундаментального шеститомного дослідження «Політична історія України ХХ століття», де автори В. Солдатенко і В. Верстюк дослідили особливості взаємовідносин українських і загальноросійських політичних партій, твердить, що в роки революції саме УПСР і УСДРП стали найактивнішими і очолили боротьбу за національне визволення України [12;11].

Світова війна 1914–1918 років та пов'язані з нею поглиблення економічної і владної кризи, дефіцит робочої сили в сільському господарстві, зменшення посівних площ і поголів'я худоби, зростання цін на продукти харчування і предмети повсякденного життя, погіршення умов праці призвели до зростання бідунів народних мас. Ще з більшою силою стала наростати хвиля протестів, непокори і заворушень. Вони носили як стихійний, так і організований характер. Активно посилювались антиурядові настрої серед робітництва, селянства, інтелігенції. В цій хвилі масового незадоволення накопичувалась національно–визвольна енергія українців, яка найбільше проявилась після революційних змін – падіння 27 лютого 1917 року самодержавства та демократизації суспільства.

З наростанням революційних подій зростав і селянський рух, що нерідко супроводжувався розгромом поміщицьких маєтків і конфіскацією майна в них, яке селяни розподіляли між собою. Про події 1917 року та наступних років Української революції досить детально йдеться у справах ДАКО: канцелярії Київського губернського комісара Тимчасового уряду (Ф.Р.1716), канцелярії губернського комісара УНР (Ф.Р.2796), Київського губернського старости Української держави (Ф.Р.2797), Київського губернського революційного комітету (Ф.Р.1), інформаторського відділу (Ф.Р.2793), сільських комітетів незаможних селян (Ф.Р.102), Переяславської повітової військової наради (Ф.Р.3057), Київської районної комісії єврейського громадського комітету з надання допомоги постраждалим від погромів (Ф.Р. 3050), Київської губернської військової наради (Ф.Р.2789), Київського повітового ревкому (Ф.Р.3794) та ін. Матеріали двох останніх фондів передані з ДАКО до Галузевого архіву Міністерства оборони України (ГА МО України).

Зокрема, про збройні напади на маєтки землевласників в Уманському повіті йдеться у справі 53 матеріалів канцелярії Київського губернського комісара Тимчасового уряду – Ф.Р.1716 [13,арк.32]. В документах – протоколах, актах, зверненнях доповідних записках, проханнях тих же матеріалів 72–ї справи знаходимо описи революційних подій, де фіксуються селянські виступи проти церковнослужителів у населених пунктах Київщини [14]. У справі 41 знаходимо підтвердження самочинного захоплення селянами урожаю 1917 року [15,арк.55], а у справі 33 того ж фонду – захоплення селянами Браного Поля лісної дачі Турчаново Медвинського маєтку графа Браницького [16,арк.125], справа за номером 5 фонду р.1716 зберігає факт розгрому в 1917 році селянами економії княгині О. Лопухіної–Демидової [17,арк.90]. Виступи селянства проти поміщиків, розгроми та захоплення маєтків і господарств містить справа 5 канцелярії Київського губернського комісара УНР – Ф.Р.2796 [18]. Експропріація поміщицьких земель і безкоштовна передача їх у зрівняльне користування складала основний тогочасний соціально–економічний інтерес селян, сфокусований на вирішенні аграрного питання [4,89].

Все ж у вирі революційних подій 1917 року відбувалося подальше зростання організованості селян. З архівних документів бачимо, що для вирішення поточних питань селяни застосовували мирні шляхи. Так, маємо відомості, що 1917 року в с. Степанці Канівського повіту селяни зібрались на збори і обговорили питання про встановлення нормованого робочого дня та розмірів оплати праці поденних робочих, що й було зафіксовано відповідним протоколом [19,арк.50,51]. У першій половині 1917 року в селах України селянство стало утворювати свої організації – селянські спілки. До цього їх закликала УПСР, члени якої активно входили до селянських органів самоврядування на місцях. Селянські спілки, як форму організації українського селянства зразу ж визнав перший Київський губернський селянський з'їзд 27–28 квітня 1917 року. Після цього такі форми організації селян масово поширились у населених пунктах губернії. Такі форми організації селян об'єднувались у волосні, повітові та губернські структури, створювались органи влади спілок. Зокрема, 7 травня 1917 року селяни Звенигородщини вирішили зібратись на селянський повітовий з'їзд і розглянути питання щодо заснування у Звенигородському повіті селянських спілок, Вільного козацтва, обговорити і вирішити поточні проблеми, що стосувались волосного земства, земельного комітету, заслухати про становище волостях і селах [20]. Документи підкреслюють, що селяни підтримали створення Української центральної ради (УЦР). Так, у червні 1917 року волосна рада Лисянської селянської спілки, що на Звенигородщині, повідомляла про прийняте на загальних зборах рішення селян волості сплачувати податок на користь УЦР – по 10 коп. з десятини землі [21].

Однак, влітку – на початку осені 1917 року ситуація в Україні різко погіршилась. Внаслідок роз'єднаності українських політичних сил, зволікання центральної влади у вирішенні земельного питання і створення сильної регулярної армії, відсутності рішучих заходів щодо збереження правопорядку, в українському селі поширились анархія, хаос, безладдя, все більше здійснювались грабунки і погроми. З копії телеграми Умансько–Липовецького сільськогосподарського товариства літа 1917 року до Петроградського Голови Ради Міністрів: «В деревне сказывается результат развала власти. Местные органы, руководимые преступными

элементами, терроризируют действительно трудовое население, под разными предлогами грабят и прямо подстрекают к разбоям и насилию... во многих местах не в состоянии убрать хлеба своевременно...» [22,арк.91]. Окремі документи подають загальну картину в селі другого півріччя 1917 року. Зокрема, в доповідній записці з Київської губернії до Генерального Секретарства внутрішніх справ значилося: «за последний период было много захватов селянами экономий с инвентарём и имуществом, а также масса разгромлена экономий. Почти повсеместно производится рубка казённых и частных лесов и забирается заготовительный лесной материал. Наблюдалось массовое хищение сахара на сахарных заводах. Сахар увозился иногда сотнями пудов. Увеличились грабежи и кражи, часто повторялись самосуды, а также было несколько погромов...». Нестабільністю серед повітів Київської губернії відзначались Звенигородський і Канівський повіти [23,арк.7]. З листа Київського губерньського комісара, адресованого в штаб Київського воєнного округу від 2 грудня 1917 року: «В виду усилившихся в губернии, а в частности в Каневском уезде, разгромов сахарных заводов и полного отсутствия надёжной охраны, в виде военной силы, прошу Штаб Округа не отказать сделать распоряжение о командировании в Канев, в распоряжение уездного Комиссара, воинского отряда для несения охранной службы в уезде...» [24,арк.63]. В процесі економічно–політичних змін революції до захоплень поміщицьких економік селян часто штовхала причина нестачі продуктів та товарів першої необхідності [23,арк.8зв]. Серед документів канцелярії Київського губкомісара УНР за 23 січня 1918 року знаходимо свідчення «об истощении хлебных запасов и возможной голодовки» [24,арк.5,5зв]. У згаданій вище телеграмі Умансько–Липовецького сільськогосподарського товариства далі йшлося: «...Предупреждаем, что урожай свой и заграбленный будет спрятан, в деревне вскоре начнутся события в сравнении с которыми февральские и последние Петрограда [події будуть здаватися – В.Щ.] не болев как детская игра в лошадки...» [22,арк.91].

Тогочасні матеріали наводять на думку, що в більшості випадків організаторами безладдя в селах України виступали солдати, які потрапили під вплив соціалістичної пропаганди, масово залишали фронт і, повернувшись в село, намагалися впроваджувати своє бачення соціалістичних принципів у життя. Ось що повідомляла Звенигородська безпартійна газета товариства «Молодо–Україна»: «Прийшли з фронту «товаріщі» большевики і почали, яко люде добре навчені на фронті «соціалізму» російськими чорносотенцями, проводити свою програму «Що моє, то моє і що твоє – то теж моє», «...вони почали соціалізувати все народне добро і ділити між своєю компанією. Такі компанії позакладалися майже у кожному селі з 5–10 душ, які, озброївшись з ніг до голови гвинтівками, пістолями та бомбами, проводять досить вміло свої програми в життя... Анархія дійшла уже до найвищої точки... Уночі село не спить, бо йде стрілянина, товаріщі, голосно, напившись самогонки, б'ють в набат, скликають народ і баламутять його самими провокаційними чутками, діти та жінки перелякані плачуть – народ одичав...» [26].

УЦР зробила ставку на найбідніші верстви населення, проте, внаслідок не вирішення аграрних питань, бідне селянство не стало його соціальною опорою. В цьому напрямку ініціативу наприкінці 1917 року перехопили більшовики. Вони, проголошуючи популістські гасла (земля селянам та ін.) серед селянства, намагалися заволодіти українським се-

лом. Про це стверджують документи канцелярії Київського губерньського комісара. Зокрема, у повідомленні управителя канцелярії Генерального Секретаріату УНР від 5 січня 1918 року йшлося: «До мене доходять з офіційних і приватних джерел відомості, що в губернії [Київській – В.Щ.] збільшується ріст більшовицького руху при допомозі більшовицької агітації, котра захоплює і село. У відомстві посадних Комісарів боротьба з більшовизмом неможлива, позаяк нема з них ніяких средств... ..прохаю Генеральне Секретарство негайно виробить міри боротьби проти більшовицького руху. При чому беру до уваги, що окрім пропаганди про вред большевизма потрібна і реальна сила, котра боролась би і не пропускала в повіті большевиків з їх вредними ідеями, направленими до знищення, руйнування чужого маєтку. Без піддержки посадної влади військом, боротьба з большевизмом не дасть бажаних результатів...» [23, арк.35,35зв]. Надзвичайно негативний вплив на населення мав заклик більшовиків «грабувати награбоване», який каталізував анархічні грабіжницькі рухи [4,92].

Активність більшовицької пропаганди зростала серед українських селян й протягом всього 1918 року. Однак намагання більшовиків реорганізувати усталене сільськогосподарське життя, впровадити авторитарні засади управління на селі призвело до повстань селян Херсонщини, Київщини, Катеринославщини. Спроба радянських військ силою подавити селянську активність призвела до масового антикомуністичного руху в Україні. Проти більшовиків повернули зброю отаман Зелений, Соколовський та ін. З кінця 1918 року селянський рух набуває вищої своєї форми – повстанської. А вже у квітні – травні 1919 року широко розгорнулись повстання на Полтавщині, Чернігівщині, а згодом селянський повстанський рух охопив всю територію УСРР. Це було однією з причин падіння радянської влади в Україні наприкінці літа 1919 року. Основним джерелом найактивніших проявів революційного селянського руху у формі повстанства у періоду Української революції 1917–1921 років є документи Уряду УНР, Української держави, повстанських організацій, матеріали більшовицько–радянських установ, що вели боротьбу з селянсько–повстанським рухом, дані громадських організацій та ін.

Таким чином, чимала цікава група письмових джерел, які знаходяться у фондах Державного архіву Київської області складають вагому джерельну базу з вивчення повстанського руху Київщини як складової частини селянського руху в Україні 1917–1921 років.

Джерела та література

1. Присяжнюк Ю. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX–початок XX ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С.23–33.
2. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 2. – Оп.222. – Спр. 215.
3. Там само. – Ф.183. – Оп.1. – Спр.2560.
4. Лозовий В.С. Селянська правосвідомість у добу української революції (1917–1921 рр.) // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С.88–94.
5. ДАКО. – Ф. 2. – Оп.222. – Спр.216.
6. Там само. – Оп.226. – Спр.137.
7. Захарченко П., Земзюліна Н., Нестеров О. У поході за волею. – К., 2000. – 176 с.
8. ДАКО. – Ф. 183. – Оп.2. – Спр.523.

9. Там само. – Оп.1. – Спр.3394.

10. Проданюк Ф.М., Солдатенко В.Ф., Хало Л.Г. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. // Український історичний журнал. – 2003. – № 2. – С.134–136.

11. Шевченко В., Павленко М., Потапов Г. Історія українських політичних партій. – К.: Національна академія внутрішніх справ, 1999. – 116 с.

12. Лебедева Г.О. «Загальноросійські партії есерів і меншовиків в Українській національно-демократичній революції 1917–1920 років». – Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.

13. ДАКО. – Ф.Р.1716. – Оп.1. – Спр.53.

14. Там само. – Спр.72.

15. Там само. – Спр.41.

16. Там само. – Спр.33.

17. Там само. – Спр.5.

18. Там само. – Ф.Р.2796. – Оп.1. – Спр.5.

19. Лозовий В.С. Селянська правосвідомість у добу української революції (1917–1921 рр.) // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С.88–94.

20. ДАКО. – Ф.Р.1716. – Оп.1. – Спр.33.

21. Повітовий селянський з'їзд Звенигородщини // Звенигородська зоря. – 1917. – № 17, 7 червня.

22. Звенигородська зоря. – 1917. – № 24, 23 червня.

23. ДАКО. – Ф.Р.1716. – Оп.1. – Спр.41.

24. Там само. – Ф.Р.2796. – Оп.1. – Спр.16.

25. Там само. – Спр.5.

26. Там само. – Спр.98.

27. Звенигородська думка. – 1918. – № 20, 17 квітня.

Щербатюк В.М. Фонды Государственного архива Киевской области как важный источник изучения крестьянского движения в Украине 1917–1921 годов

На основе материалов Государственного архива Киевской области произведен анализ развития повстанческого движения Киевщины как составной части крестьянского движения в Украине в начале XX в. и в период Украинской революции 1917–1921 годов. Показано значение документальных материалов из фондов архива как важных источников в исследовании проблемы.

Ключевые слова: крестьянство, революция, крестьянско-повстанческое движение, архивные материалы

Shcherbatyuk, V.M. The Collection of Materials of the State Archive of Kiev Region as an Important Source for Studying the Struggle of Peasants in Ukraine during 1917–1921

The struggle of insurgent peasants in Kiev region as a constituent part of Ukrainian peasants' revolutionary activity at the beginning of XX century and during the period of 1917–1921 was researched on the basis of the collection of materials of the State Archive of Kiev region. The significance of the documentary evidence from the collection of the archive as an important source of information for the research has been demonstrated here.

Key words: peasantry, revolution, insurgent peasants' struggle, archival materials.